

Əhməd Cavad və ədəbi dilimiz

İsmayıl Kazımov

Filologiya elmləri doktoru, professor. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türkologiya şöbəsi. Azərbaycan. E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

XÜLASƏ

Dil siyasəti dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisidir. Ədəbi dil millətin varlığı və fəaliyyətinin ən mühüm əlaməti kimi onun durumunu – inkişafı və məhvini birbaşa əks etdirmək gücünə malikdir. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbi dilin vəziyyəti, dövlətçiliyin tərkib hissəsi olan dil siyasəti və dil situasiyası Əhməd Cavadın poeziyası fonunda araşdırılır. Sənətkar demokratik dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin şair-vətəndaşı idi. Onun siyasi və demokratik lirikası dövrün ədəbi dilini canlandırmaqla yanaşı, həm də şəffaflaşdırdı. Şairin vətənpərvər və xəlqi şeirləri cümhuriyyətin istiqlal eşqini, istiqlal həsrətini zirvələrə ucaltdı. Bu baxımdan Əhməd Cavadın dili ədəbi dilimizin tarixində aydın leksikası, rəvan sintaksisi ilə yaddaşlarda və könüllərdə iz saldı. Qələmindən çıxmış marş janrı və himnimiz bu dilin yeni olduğunu sübut etdi. Bu, üslubi bir kəşfdir.

AÇAR SÖZLƏR

Əhməd Cavad,
üslubların
müasirləşməsi, siyasi
lirik dil, cümhuriyyət
dövrü, Türkiyə türkcəsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərib: 01.06.2022
qəbul edilib: 13.07.2022

Ahmad Javad and our literary language

Ismail Kazimov

Doctor of Philological Sciences, Professor. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Department of Turkology. Azerbaijan.

E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

ABSTRACT

Language policy is a key indicator of the state's attitude to the nation. Literary language, as the most important sign of a nation's existence and activity, has the power to directly reflect its state – its development and destruction. The article presents the state of literary language during the Azerbaijan Democratic Republic, language policy, and language situation, which are an integral part of statehood, against the background of Ahmad Javad's poetry. Ahmad Javad was a poet-citizen of the Azerbaijan Democratic Republic, a democratic state. His political and democratic lyrics revived and clarified the literary language of the time. The poet's patriotic and folk poems raised the Republic's love and longing for independence to the heights. From this point of view, in the history of our literary language, Ahmad Javad's language remained in the memories and hearts with its clear lexicon and fluent syntax. The march genre and our anthem, written by him, proved that this language is new. This is a stylistic discovery.

KEYWORDS

Ahmad Javad,
modernization of
styles, political lyric
language, republican
period, Turkey turkish

ARTICLE HISTORY

Received: 01.06.2022

Accepted: 13.07.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu olaraq yarandı. Bu dövrdə milli özünüdərk gerçəkləşməyə başlayır, dövrün dil mənzərəsi xalqın mədəni yüksəlişinə təkan verirdi.

Cümhuriyyət dövrünün milli istiqlal şairi, “haqqın bağırən səsi”, romantizm ədəbi məktəbinin istedadlı nümayəndəsi Əhməd Cavad Axundzadənin şeir dili zaman-zaman bədii, obrazlı məzmun və ideyanın hərtərəfli çatdırılma vasitəsi kimi çıxış edirdi. Onun şeir dili XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Respublikasında baş verən ziddiyət və mürəkkəbliklərin sanki əks-sədası idi. Əhməd Cavadın şeir üslubunu, ifadə zənginliyini müəyyənləşdirmək bizə milli dilimiz və dövrün ədəbi dilini hərtərəfli öyrənmək baxımından qiymətli faktlar verə bilər. Şeirlərinin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərindəki müsbət meyillər, şübhəsiz, onun dil və üslubunu tamamlayır. Şairin ifadə tərzii təbii, fikirləri yeni, səmimi və təlatümlüdür. Onun poetikasının mühüm sirri cümhuriyyət dövrünün hadisələri və bu hadisələrin doğurduğu Vətən ağrıları, türkçülük, turançılıq mövzusu və ideyaları idi.

Əhməd Cavad 1918-ci il 27 iyun tarixli – “Türk dilinin dövlət dili elan olunması haqqında” qərarı ürəkdən alqışlayır. Bu qərar ana dilinin dövlət dili səviyyəsində istifadəsinə dair ilk sənəd idi: “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyə və sair dövair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin”.

Dövrün dil siyasəti milliləşdirmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxırdı. Belə ki, türk dilini bilməyənlər vəzifələrini itirəcək, bütün təhsil müəssisələrində təlim ana dilində aparılacaq, dövlət dili icbari qaydada tədris olunacaq, hərbi əmrlər Azərbaycan dilində veriləcəkdi və s. Məhz belə bir dövrdə şeir dilinin əlamətlərinə geniş baxış, onun bədii gözəllik baxımından dərkinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməsi sənətkarlıq problemlərinə, ilk növbədə də sənət dilinə düzgün yanaşmanın ifadəsi kimi böyük maraq kəsb edirdi. Təbii haldır ki, bədii yaradıcılığın forma, dil və üslub kimi komponentləri mündəricə ilə sıx əlaqədə qavranılıb mənalandırıldığı üçün bu məsələ – poeziyanın dili ədəbi prosesin inkişafında aparıcı meyillərdən biri kimi geniş estetik kateqoriyaya çevrilirdi.

Akademik A.Axundov yazır ki, görkəmli Azərbaycan şairi Əhməd Cavadın yaradıcılıq illəri ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatımızın ən gərgin dövrünə,

Əlxlüsüs ədəbi dilimizin sabit olmadığı bir vaxta təsadüf edib. Dövrünün ədəbi fəvqündə durma səbəbi unudulmaz şairimizin başqa sahələrdə olduğu kimi dil sahəsində də həssaslığı ilə bağlı idi. Onun əsərlərinin dili 1908-ci ildən 1937-ci ilədək mövcud olan ədəbi dilimizin güzgüsüdür [1, s.47].

Əhməd Cavadın, həqiqətən də, müəyyən mənada bütövləşmiş bədii dil konsepsiyası mövcud idi.

Gün oldu şairlər göyə çıxdılar,
Bu yazıq millətə ordan baxdılar.
“Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
“Siyah” qondardılar “qara” qaşına.
Alınır “dilləri”, “zəban” verilir,
İsmaqlanıb “baron”, “yağmur” kəsilir.

Şairin poeziya dilinin (ziddiyətli dövr olsa da) başlıca əlaməti, əlbəttə, xəlqilik və sadəlik idi. Bu dövr ona görə gərgin və ziddiyətli idi ki, Azərbaycan ədəbi dili üç qolda “çabalayırdı”. “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” və romantizm nümayəndələrinin Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşmaları birmənalı deyildi. Ə.Cavad “Yeni türk əlifbaçılara” şeirində yazırdı:

Mən bir aşiqəm ki, bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara səs salacaqdır.
Anlatdığım dildə inləyən avaz
Elin xatirində çox qalacaqdır!

“Poeziyanın Rəsulzadəsi” adlanan Əhməd Cavad əlifba haqqında şeir yazmış, C.Cabbarlı ilə birgə latın əlifbasını müdafiə edən ilk iki ziyalıdan biri olmuşdur.

Cümhuriyyət dövrünün Azərbaycan ədəbi dilinə Osmanlı-türk təsirini gətirənlərdən biri də, məhz Əhməd Cavad olmuşdur. XX əsrin ilk onilliklərində meydana çıxan türkiizmlər onun fəaliyyəti dövründə də öz işləkliyini qoruyub saxlayırdı. Akademik Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyi kimi: “Belə bir pərakəndə üslub Azərbaycan sovet hakimiyyətinin ilk illərində də davam etməkdə idi. Türk dili elementlərinin Azərbaycan ədəbi dilində işlədilməsi inqilabdan əvvəlki dövr ədəbi dilindən qalmış miras idi”.

Aşağıda verilən türkiizmlər şairin “Seçilmiş əsərləri”ndən götürülmüşdür:

Bən (mən): O xain gözünü dikdiyin ellər,

Bənim nişanlımdır, türkülər söylər...

Nerdə: Bacılar nerdədir, buludlar ağlar.

Kaç: Bir kaç kişi o gün bizim qara günü anladı.

Kibi qoşması: Nə qəribəm qərib kibi.

Nasıl: Bax, nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar

Qərib məzarını bənlə bərabər!

Eş: Bənim sevdiyim qız dünya gözəli,

Ona bu dünyada eş yaranmamış!

Annə: Sağ qalanlar annələrə təsəlli.

Yıldırım: Baş əydi bax, toplarının səsinə

Yad ellərin yıldırımını, şimşəyi!

Yıldız: Allahın yıldızı, o gözəl pəri.

Sancaq (bayraq): Dağa, daşa sancağını öpdürüb.

Şu: Şu qarşıkı duman çixan bacadan...

Ulaşmaq (çatmaq): Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım,

Mərd deyil meydandan qaçan, ingilis!

Bekliyor: O Xan sarayında çiçəkli bir qız,

Bekliyor bizləri zəfər, bismillah!

Ə.Cavadın şeirlərində “tütməz” feilinə də rast gəlmək mümkündür. Bu feil müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Çünki “tüstü” mənasını verən “tütün” sözü vaxtilə dilimizdə istifadə olunmuşdur.

Tütməz bacaları, yanmaz çıraqlar.

Qardaşı bacıdan ayırmış dağlar,

Bacılar nerdədir, buludlar ağlar,

Qardaşsız bacıya imdada gəldim!

Şeirdə istifadə edilən “tütməz” sözü tüstülənməz mənasında verilmişdir.

Ə.Cavadın şeirlərinin dilində *saitlərin qalınlaşma hadisəsi* də özünü göstərir: sana (sənə), mana (mənə), bana (mənə), taza (təzə) və s. Bunu aşağıda verilən misralarda da görmək mümkündür:

Xoş hər mayıs batmaz yasa,

Hər zamanmı *bana* taza?!

Sənətkarın şeirlərində bəzən (-yor) şəkilçisisinə də rast gəlmək olur:

Türküstan yelləri öpüb alınını

Söylüyor dərini sana, bayrağım!

Şair yaradıcılığında *emosional sözlərdən* də geniş istifadə etmişdir: solğun yüz, dalğın İstanbul, yavru və s.

Qeyd edək ki, dövrün ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında Əhməd Cavadın, onun yaradıcılığının dil faktoru rolu sovet dövründə yazılan dil tarixi əsərlərində ya göstərilməmiş, ya da qısqançlıqla və ya çəkinərək verilmişdir. İndinin özündə də sənətkarın əsərlərinin dil və üslubundan bəhs edən məqalələrə az-az rast gəlmək mümkündür. Buna baxmayaraq, ədəbiyyatçılar cümhuriyyət dövrü və onun poeziya nümayəndələrini hərtərəfli öyrənə bilmiş, onların əsərlərini çap etdirmişlər.

Yaradıcılığını tədqiqi edərəkən müşahidələr göstərir ki, Əhməd Cavad çətin bir dövrdə mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmişdir. Onlardan istifadə meyarları şairin şeirlərinin estetikasını üzə çıxarır.

Ə.Cavadın türkçülük və turançılıq görüşlərini onun şeir dilindən kənarında təsəvvür etmək doğru olmaz. Belə ki, Türkçülük – onun şeirlərində millətsevərlik, türk millətini yüksəltmək və ona bağlılıq mənasında istifadə edilir. O, həm də dil, əxlaq, etika baxımından ortaq olan fərdlərin birliyi olduğu üçün türk milləti anlayışı dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq, bütün dünya türklərini özündə birləşdirir.

Ə.Cavad türkçülüynün başlıca mahiyyəti Türkiyəyə, onun tarixinə, ədəbiyyat, mədəniyyət və dilinə olan sonsuz məhəbbəti olmuşdur. Ana dili ilə yanaşı, türkcənin dadı-tamı şairin şeir dilində daha şirin, daha mənalı şəkildə öz əksini tapmışdır. O, hər iki dilin şairanəlik gücündən istifadə edərək öz duyğu və düşüncələrini ətrafdakılarla paylaşmışdır. Sənətkarın dilində daxili inam hissi insanı heyrtləndirir. Bu hiss olmadan poetik fikir bütövlüyü, dəqiqlik, lakoniklik, məntiqilik, emosiya və məzmunun harmoniyası kimi keyfiyyətlər bütün incəlikləri ilə dilə təzahür edə bilməz. Bu keyfiyyətlərə malik olan şair, sözün həqiqi mənasında insanın hisslərini titrədir, onu düşündürür, sevindirir, həmçinin kədərləndirir.

Ə.Cavadın Turançılıq ideyalarında türk xalqlarının əxlaqi-mədəni dəyərlərinin təbliği əsas mövqedə dayanır ki, bu dəyərlər içində dil önəmli yerlərdən birini tutur.

Dilindəki sadəlik və aydınlıq Ə.Cavad şeirinin ən vacib şərti kimi özünü büruzə verir. Onun şeir dilində söz və ifadələrin qarşılıqlı əlaqəsi çox güclüdür. Bu, estetik keyfiyyət göstəricisi olub, şairin şeir dilinin ən qabarıq mahiyyətini – onun yığcamlığını təmin edir.

Şairin dili XX yüzilliyin əvvəllərinə aid Azərbaycan romantik poeziyasının dili və üslubudur.

Ədəbi dil tədqiqatçılarımızın fikrincə, məhz bu dövr türkçülük və istiqlal ideyalarının formalaşdığı, ictimai şüurlarda milli oyanışın pərvazlanması, Türkiyənin istiqlal şairləri ilə münasibətlərinin genişlənməsi mərhələsidir. Bu münasibətlər Əhməd Cavadın poeziya dilinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Bu təsir şairin şeirlərinin ruhuna, canına hopmuş və bir zamanlar (1937-ci ildə) belə bir dil-üslub türkçülük, turançılıq ideyalarının təbliğində şairin milli varlığını sual altında qoymuşdur. Vulqar-sosioloji yanaşma, dövrün ideoloji prinsipləri onun şeirlərinin dil özəlliklərindən də qaynaqlanmışdır. Bu səbəbdən şairin irsi sovet totalitar rejimində qadağan edilmiş, hətta müstəqillik dövründə belə onun şeirlərinin əbədi istiqamətləri öyrənilsə də, dil-üslub özəllikləri digər təsirlər altına düşmüş, demək olar ki, unudulmuşdur.

Amma onun dili haqqında bəzi ştirxlər də edilmişdir. Məsələn, Afina Məmmədli “Əhməd Cavad və Türkiyə” adlı kitabında yazır: “Ə.Cavadın dil haqqında çox maraqlı fikirləri ilə qarşılaşıq. O, əlinə qələm alandan bəzi şeirlərini Osmanlı şeir üslubunda, ərəb-fars tərkibli, bəzək-düzəkli yox, milli xalq dilində yazmağa çalışmışdır. Elə ona görə də ilk mətbu şeiri olan “Müdhiş düşüncələrim” “Şəlalə” jurnalının baş yazarı X.X.Səbribəyzadənin qəzəbinə tuş gəlmişdi. Ancaq Ə.Cavad həm İ.Qaspiralının ölümünə həsr etdiyi şeirində, həm də sonralar öz əməlinə, dilinə sadıq qaldı. Bu yolda Füzuli ənənələrinə bağlı olduğunu böyük şairə həsr etdiyi şeiri ilə də təsdiqlədi. Bu baxımdan Ə.Cavadın dili H.Cavid, A.Səhhət, bəzən A.Şaiq dilindən də seçilir. O dövrdə İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Z.Göyalp və başqaları tərəfindən başlatılan ortaq dil məsələsi gündəmdə idi. Bizə belə gəlir ki, R.Tofiq, M.Ə.Yurdaqul və Ə.Cavadın dili ortaq türk dili üçün ən yaxşı nümunə olaraq Türkiyədə də, Azərbaycanda da daha geniş yayılmışdı. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda ortaq türk dili məsələsindən danışarkən deyirdi: “Gərək Cavadın, gərək sə Cavidin şeirlərində kullandıqları (yəni istifadə etdikləri) lisan İstanbulun təkamül etməkdə bulunan ədəbi və sadə lisanıdır” [7, s.32].

Ə.Cavad düşünürdü ki, Osmanlı dilinin Azərbaycan ədəbiyyatına müəyyən təsiri olub. Bizcə, burada o, “Füyuzat” və “füyuzatçı”ların fəaliyyəti dövründəki dillə bağlı mübahisələri nəzərdə tuturdu. “Osmanlı təsiri özü ilə bərabər pantürkizm fikri daşıyır” ifadəsini isə onu tənqid edənlərin dili ilə səsləndirir. Əslində şair yaxşı bilirdi ki, pantürkizm elə türkçülükdür və bu həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın yeni görüşlü romantik sənətkarlarına, o cümlədən Ə.Cavadın özünə də aiddir. Əgər nəzərə alsaq ki, sənətkar bu fikirləri məşhər ayağına çəkildiyi vaxt – Azərbaycan Şura Yazıçılarının 1936-cı il 30 mart tarixli iclasında deyib, o zaman burada ikibaşlı mənə və rəqibləri yayındırmaq məqsədi olduğu aydın görünür. Məsələn, şair çıxışında

deyir: “Azərbaycan şivəsinin siması Osmanlı şivəsindən çox geridədir”. Sonra isə oxuyuruq: “Xalq bayatısında “Qaşların qaradır, gözlərin almaz”, “Qızıl gül xəndan oldu, dərmədim xəndan oldu” və s. bu təbirlər gözəl, həm də səmimidir. Bu xüsusiyyəti Osmanlı şivəsi adama vermir” [3, s.199]. Doğrudur, şair burada bir az da özünü müdafiə etməyə çalışmışdır. Ancaq əslində, dil məsələsində onun açıq-aydın mövqeyi var idi. Bu barədə o, hətta öz müəllimi H.Caviddən də seçilirdi. Ə.Cavad deyirdi: “O zaman bir qisim tələbə T.Fikrət dilinin tərəfdarı olub “qəliz ədəbiyyat”ı mənimsəməyə çalışırdılar. İkinci tərəf isə türk dilinin sadələşməsi üçün qrup halında çalışırdı. Şəxsən mən Azərbaycan xüsusiyyətinin tərəfdarlığında qalmışdım... Mən “Şəlalə”yə o zaman bir şeir yazdım. Onlar mənə yazdılar ki, sən istərsən ki, yazıların dərc olunsun, o zaman Osmanlı dilində yazmalısən.. O isə hələ Osmanlı ləhcəsində yazmağa çağıranları tənqid edirdi”.

Əhməd Cavadın əsərlərinin dilindən bəhs edərkən onun 1913-cü ildə yazmış olduğu “Dilimiz” adlı şeirini nümunə göstərmək olar. Şeirdə ana dilimizin dövrün şairləri tərəfindən anlaşılmaq ərəb-fars sözləri ilə korlanması, sözlərin qarşılığı olduğu halda həmin dillərdən yeni sözlərin alınmasının əhəmiyyətsizliyi göstərilir:

Baxaq dilimizə, nələr görünür?
Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
Yazan düşünmədən yazsa da belə,
Oxucu beş-on gün gərək düşünə.
Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsımı?
O ki qaldı mənə... anlayan hanı.
Çoxları anlamaz millətdən, aydın,
Bircə parçasını şair yazanın.

Gün oldu şairlər, göyə çıxdılar,
Bu yazıq millətə ordan baxdılar.
“Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
“Siyah” qondardılar “qara” qaşına.

Alınır “dil”ləri “zəban” verilir,
İsəmlənib “baran”, “yağmur” kəsilir.
“Ağ”ları “bəyaz”a, “sarı”sı “zərd”ə
Döndü can dayanmaz bu ağır dərdə.

“Bacı”nın yerində “həmşirə” gəzər
 Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz?
 Ey bizim qocaman ədiblərimiz?
 Yaxasından tutub bu “el oğlunu”
 Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i
 Şəklinə soxdunuz, baxdınız sonra,
 Oxunacaq lənət belə yazana!

Şair burada da öz amalına sadıq qalır. Türkiyədə də, Azərbaycanda da ortaq anlaşılıqlı dil kimi qəbul edilmiş sadə, doğma türkcəmizdə yazıb yaratmağa üstünlük verir. Ə.Cavad öz doğma dilini sevən cümhuriyyət dövrünün görkəmli ədiblərindən biri olmuşdur.

Ayrı düşdüm bən elimlə,
 Gedən bulud, getmə, dinlə,
 Ağla bana öz dilimlə,
 Türk aşiqi söyləyəni.

Şairin şeirlərinin dilində çağırış motivləri xüsusilə güclüdür. Onun 1918-ci ildə “Gəncə”yə xitabən qələmə aldığı şeirin aşağıdakı misralarında da dərin mənə ifadə edilir:

Düşmənim, inşallah, hər vaxt xar olar!
 Gen dünya başına daim dar olar!
 Necə ki sən varsan, Vətən var olar!
 Var olsun ellərin, Gəncəm, Gəncəm, hey!...
 Orda bir şəhər var, adı “Gəncə” hey!...

Azərbaycan ədəbi dilinin Əhməd Cavad dövrü ideologiyaların çarpışdığı bir dövr olmuş, bu dalğa Ə.Cavad dilinə də öz təsirini göstərmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəyə məxsus “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” ifadəsi üzərində Əhməd Cavadın adı və imzası mövcuddur.

Şairin əsərlərində türkcülük məfkurəsi onun işlətdiyi dil vasitələri ilə üzə çıxır.

XX əsr Azərbaycan və Türk ədəbiyyatı millət üçün çarpışan iki böyük ürək – M.Akif və Ə.Cavadla yaddaşlarda həkk olundu.

Biz “Çırpınırdın, Qara dəniz” şeirinin müəllifinin kim olduğunun bəzən fərqi varmır. Amma bu şeir və şeirə bəstələnən mahnı oxunanda xəstə adam da sanki yataqdan baş qaldırıb dünyaya yenidən boylanır. Əhməd Cavadın türkiyəli

tədqiqatçılarından olan Sərvət Gürsan bu şeirdən bəhs edərkən fəxrlə söyləmişdir: “Ə.Cavadın “Çırpınırdın, Qara dəniz” adlı şeiri 75 ildir ki, milli bir şərqçi olaraq nəşillərin könlünü titrətdi, milyonlarla türkün dilində əzbər oldu”. Burada türkün bayrağına salamlar ifadə olunur. Müraciətin, xitabın, marşın, mən deyərdim ki, ən bədii növü bu misralarda qanadlanır. Şeirdəki bütün misralar türkə məxsusdur. Bu misralarda türklüyün öyülüb, digər millətlərin kiçildilməsindən əsla bəhs edilmir. Şeirdə öz millətə sevgi duyğusu ilə bərabər, digər millətlərə də duyulan hüdudsuz hörmət vardır... Şeirdə öyülən də, sevilən də türk bayrağıdır:

Çırpınırdın, Qara dəniz,
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah!...” deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına.
Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!...
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun bizim bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!..

Türkiyənin qələbəsini qürurla qələmə alan Ə.Cavad şeirdə həm də bütün türk xalqlarının sevincini ifadə etmişdir. Türkün bayrağından və özündən ayrı qalan Qara dəniz indi ona qovuşmaq və isti nəfəsini duymaq həsrəti ilə çırpınır. Bu çırpıntılar dalğa və ləpələrin sevinc səsi rəmzinə çevrilir. Şeirə yazılmış nəzirələr müxtəlif variantlarda mahnılarımızda da tez-tez səsləndirilir:

Türkün şanlı bayrağını
Qarabağa asacağız!.

Ə.Cavad “Yazıq” adlı şeirində alliterasiyadan – “D” samitinin təkrarından uğurla istifadə etmişdir:

Dəniz dərdə düşər, dalğalar ağlar,
Dağlar dərdə gəlsə, dumana yazıq.

Burada alliterasiya ilə yanaşı obrazlar silsiləsinin mənə ardıcılığı da diqqət çəkir. Hər şeydən əvvəl, bu misralarda dərdin böyüklüyü iri miqyaslı obrazlar vasitəsilə (dəniz, dalğa və s.) ifadə olunmuşdur. “Çırpınırdın, Qara dəniz” şeirində eyni səslərin yaratdığı ahəngə diqqət edək: *Sırmalar səp sağ, soluna!* Bu misrada da şair “S” samitinin alliterasiyasından istifadə etmişdir. Şeirin ümumi ruhu, pafosu, yaratdığı qürur hissi Ə.Cavad dilinin, üslubunun köməyi ilə xariqələr yaradır.

Sətiraltı mənə və rəmzlərdən istifadə

Şeirdə *fırtınalar, əsən yellər, dost eli* və s. ifadələrdəki sətiraltı mənalar savaşlara, müharibələrə, qırğın və fəlakətlərə nifrətin parlaq təzahürü kimi ifadə edilir.

Qeyd edək ki, rəmzlərdən istifadə ustalığını heç bir şair Ə.Cavad qədər mənimsəyə bilməmişdir. O, “İstanbul” adlı şeirində də rəmzlər vasitəsi ilə Balkan müharibəsi və Birinci Dünya müharibəsinin türk xalqlarına, İslam dünyasına gətirdiyi fəlakətləri təsvir etmişdir. Məsələlərə metaforik yanaşma onun təsvir vasitələrinin mənasını açır, “sevgili yar” dedikdə İstanbula işarə edirdi. Dünyada tayı-bərabəri olmayan bu “gözəlin” tifağı dağılından sonra onun “sırmalı telləri daranmamış”, “incə belinə yad ellərdən sürüşüb gələn zəhərli ilan sarılmışdır”.

İstanbulun düşmən əlinə keçməsindən həyəcanlanıb bədbinləşən şair öz kədərini, təəssüf və ümidini təsirli bir dillə ifadə edir. İstanbulu “dünya gözəli”, “sevgili yar” kimi vəsf edən şair, ora uzanan düşmən əlini “əfi ilan”a bənzədir və “Yoxmudur kimsədən könlümə imdad?!” – deyər hayqırır:

Bu qəlbimdən qopan yanıq bir fəryad,
Çəkdiyim dərdlərin tərcümanımı?
Yoxmudur kimsədən könlümə imdad,
Bu bəxtsiz sevdamin son zamanımı?
Ah, ey solğun yüzlü, dalğın İstanbul!
Mavi gözləri pək bayğın İstanbul!

Təkrarlardan istifadə

Əhməd Cavad şeirlərinin dilində təkrarın müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir. Şair “*yol verin, yol verin!*” əmr cümləsini təkrar edərək mənanı qüvvətləndirir, emosionallıq yaradır. Bu fakt göstərir ki, Ə.Cavad ana dilinin quruluşunu, onun dəyişmə qanunauyğunluqlarını dərinləndirən dərk etmişdir. Mücərrəd

formada işlənmiş bu cür tərkiblərdə feillərin leksik məzmunu əsas deyildir. Burada həmin sözlərin məhz əmr formasında olması, habelə müvazi tərkiblər təşkil etməsi əsasdır. Bu təkrarda həm də qeyri-müəyyən və yaygın bir semantika mövcuddur. Şeirlərində müvazi tərkiblərin hər biri yüksələn və enən intonasiyaya malikdir. Belə təkrarla Ə.Cavad şeirlərinin dilində həm məfhumu, həm də hökmü bildirməyə xidmət edə bilir. Belə sintaktik-konstruktiv təkrarlar yalnız formaca konkret şəraitə, mətnə bağlanır, müxtəlif qrammatik üsürlər qəbul edir, məzmun etibarilə isə ümumilik bildirmə əlamətini qoruyub saxlayır:

Yürü, yürü batan günün izinə!
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə!

Aşağıdakı misralarda “Azərbaycan” adı iki dəfə təkrar olunur:

Dağlarının başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı!
Dərələrin şirin barlı,
Azərbaycan! Azərbaycan!

Misralardakı son sözlərin təkrarı şeirin ahəngi və ovqatını tamamilə çevikləşdirir:

Torpağına can demişəm,
Suyuna mərcan demişəm,
Canımı qurban demişəm.
Canım-gözüm, gözüm-canım,
Azərbaycanım!
Can, can, can Azərbaycan!

Gül rəngində bir yarpağın ortasında bir *hilal!*

Şairin “Al bayrağa” şeirindən verilən yuxarıdakı misranı oxuyarkən belə bir sual meydana çıxır. “Hilal” deyərkən şair üfüqdəki ayı, yoxsa üçrəngli bayrağın üzərindəki nişanı nəzərdə tutmuşdur? Yaxud şair “Bir ulduz parladı uzaq üfüqdə” – deyərkən söhbətin sökülən dan yerindən, sübh ulduzundan, yoxsa istiqbal və ya cümhuriyyət ünvanlı ulduzdan getdiyinə işarə etmişdir? Milli-rəsmi simvolikanın o dövrə aid hər bir rəmzinə Əhməd Cavadın şeirlərində rast gəlmək mümkündür.

Ə.Cavad əsərlərində troplardan da geniş şəkildə istifadə etmişdir. Onun əsərlərində metafor yaradıcılığı ayrıca tədqiq edilməlidir. Məsələn, “çırpınmaq”,

“baxmaq” insana məxsus əlamətlər hesab edilir. Lakin şair “Çırpınırdın Qara dəniz baxıb türkün bayrağına!” – deyərkən insana məxsus əlamətləri dəniz üzərinə köçürmüşdür.

Şairin poeziyasında aforizmə çevrilən misralar da xüsusilə diqqət cəlb edir:

Mən çeynənən bir ölkənin
 “Haqq” bağırən səsiyəm!
 Ey Tanrının cənnət uman qulları,
 Mən cənnəti bu dünyada tapmışam!

Şairin “Göy göl” şeiri də öz mənə dərinliyi, bədii ifadə tərzini, poetik gücü ilə dövrünün ədəbi mühitində böyük əks-səda doğurmuşdur. Bu gözəl şeir romantik üslubda, simvolik işarə və bənzətmələr əsasında qələmə alınmışdır:

Zümrüd gözlərini görsünlər deyə,
 Şamlar boy atmışdır, uzanmış göyə.
 Keçmişdir onlara qəzəbin niyə,
 Düşmüşlərdir səndən aralı, Göy göl?!

Bir sözün varmıdır əsən yellərə? –
 Sifariş etməyə *uzaq ellərə*...
 Yayılmış şöhrətin bütün ellərə,
 Olursa, qoy olsun haralı, Göy göl!

Şair burada da rəmzdən məharətlə istifadə etmiş, *uzaq ellər* deyərkən Türkiyəni nəzərdə tutmuşdur. Bu əsər Azərbaycan şeirində istiqlal həsrətinin təbiət vasitəsilə, peyzajla simvolik tərənnümünün ən kamil nümunəsi hesab edilir.

Belə ki, şair şeirdə “Göy göl” deyərkən rəmzi mənada Azərbaycanı nəzərdə tutmuş, gizli mətləblərin ifadəsinə çevrilmiş “bir yorğun pəri”, “dağların maralı” birləşmələrində semantik transformasiyanı böyük ustalıqla yarada bilmişdir:

Kəsin eyşi-nuşu, gələnlər, susun,
 Dumandan yorğanı, döşəyi – yosun.

Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
 Uyusun dağların maralı Göy göl!

“Dumandan yorğun” – bayrağımızın üstündəki millətimizin, türklüyümüzün rəmzi olan mavi rəngi, “döşəyi yosun” – dinimizin, islamın rəmzi olan yaşıl rəngi ifadə edir. Bu yorğan-döşəyin içində uyuyan Göygöl isə üzərinə göydəki ay-ulduzun əksi düşmüş istiqlala qovuşacaq Azərbaycanın rəmzidir.

Şair “Bismillah” adlı şeirində də rəmzlərdən məharətlə istifadə etmişdir:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Bürüdü elləri əsgər, bismillah!
O xan sarayında çiçəkli bir qız
Bəklilər bizləri zəfər, bismillah!
Ey döyünən yürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən, bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu, ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Ə.Cavad Türk ordusunu rəmzi şəkildə Bakının “istəklisi”, “nişanlısı” kimi təqdim edir. İnanır ki, “onun istəkli nişanlısı” “şəhərin sisli, dumanlı qoynuna” girməklə hər iki həsrət vüsala çatar, bu vüsəlın şirinliyindən onların hər ikisi “məst olar”.

Ə.Cavad şeirlərində toponimlərdən də məharətlə istifadə etmişdir. Bunu müşahidə etmək o qədər də çətin deyil. Məsələn, o, şeirlərinin birində Xəzər dənizi əvəzinə “Quzğun dəniz” ifadəsini işlətmişdir. Qeyd edək ki, Xəzərin 72 adından biri də məhz bu cür adlandırılmışdır.

Türküstan yelləri öpüb alınımı,
Söylüyor dərdini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini *Quzğun dənizdən*
Ərmağan yollasın yara, bayrağım.

Toponimik vahidlərin yaratdığı həyəcan və dərin mənə Gəncə toponiminin vəsfində də aydın şəkildə ifadə olunur. Onun şeirində Gəncə bədii tonu gücləndirir. Hazırda bu nəğmə dillər əzbərinə çevrilmişdir:

Gəncədən gəlirəm, yüküm xurmadı,
Gəncənin yolları burma, burmadı.
Gəncədə bir qız var, teli durnadı,
Günəşə sən çıxma, mən çıxım deyir!

Folklarla birbaşa bağlılıq şairin şeirlərini xalq dilinə yaxınlaşdırır. Açıq-aydın görünür ki, o, “Gəncədən gəlirəm” şeirini aşağıdakı müəllifi bilinməyən aşiq şeirindən bəhrələnərək yazmışdır:

Gəncədən gəlirəm, yüküm üzümdü,
Gəncənin əsgəri düzüm, düzümdü.
Bir əmim qızı var, iki gözümdü,
Özgəyə vermərəm, mən özüm allam.
Şirin qadasını canıma sallam.

Ə.Cavad əsərlərində yaslı nəğmə, sarmaşılıq məzar, qan ağlayır və s. bu kimi frazeoloji birləşmələrdən də istifadə etmişdir. Belə ki, bu birləşmələrdəki ifadələr dərin mənə qatlarına malikdir. Frazeoloji birləşmələrlə yanaşı sənətkarın əsərlərində atalar sözü və məsəllərdən istifadəyə də rast gəlirik: “Yaman günün ömrü azdır!”, “Mövsimlərin gülü yazdır” və s.

Sonda qeyd edə bilərik ki, əksər romantiklərimiz dil və üslub baxımından Ə.Cavadın sənət çeşməsindən faydalanmışlar.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, böyük demokrat Əhməd Cavadın hayqıran poeziyası XX əsrin əvvəllərində yeni qurulan respublikanın daxilində ortaya çıxan daha mürəkkəb hadisələrin əks-sədası kimi tarixi bədiiləşdirib. Bu tarix yeni bir üslubu – marş və himn üslubunu ortaya qoydu. Milli Azərbaycan dilinin ifadə modeli dəyişərək yeni düşüncələrlə zənginləşdi. Bu məsələnin hərtərəfli tədqiqi təlatümlü və mürəkkəb Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ədəbi dilinin kamil şəkildə öyrənilməsi deməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov A. (2003). Dil və ədəbiyyat. İki cildə, II cild. Bakı.
2. Cavad Ə. (1992). Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı, Azərnəşr. 328 s.
3. Cavad Ə. (1992). Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II c. Bakı, Azərnəşr, s.199.
4. Cavad Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 296 s.
5. Məmmədli A. (2010). Əhməd Cavad və Türkiyə. Bakı, Elm və təhsil. 168 s.
6. Nəbiyev B.Ə. (2004). Əhməd Cavad. Bakı, Ozan.
7. Resulzade M.E. (1993). Kafkasya türkləri. İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, s.32.